

УДК 349.422

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.39>

ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В ЄС: СТАНОВЛЕННЯ, ТЕНДЕНЦІЇ, ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ¹

Григор'єва Х.А.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри аграрного, земельного
та екологічного права**Національного університету «Одеська юридична академія»*

ORCID: 0000-0001-7659-2178

Григор'єва Х.А. Державна підтримка сільського господарства в ЄС: становлення, тенденції, правові проблеми.

У статті досліджується правова проблематика надання державної підтримки сільському господарству в Європейському Союзі. Державна підтримка сільського господарства не є завмерлою, консервативною категорією – її еволюція підкорена основним тенденціям розвитку системи права, появі нових загроз та народженню нових суспільних потреб. Чергове реформування європейської спільної аграрної політики (САП) та її агропротекційної складової на період 2021–2027 років викликає гостру потребу в дослідженні запропонованих змін у контексті загальної еволюції законодавства ЄС про державну підтримку аграріїв. Розуміння основних векторів такої еволюції є важливим методологічним підґрунтям для якісної розробки концепції реформування вітчизняного агропротекційного законодавства. Простежена еволюція агропротекційного законодавства Європейського Союзу демонструє проходження ним кількох послідовних етапів: 1) етап виникнення та становлення (60-ті – 80-ті роки ХХ ст); 2) початок великої переорієнтації аграрної політики ЄС (1992–1998 роки); 3) етап появи другого стовпа САП (1999–2002 роки); 4) етап остаточного переходу на формат прямих платежів (2003–2012 роки); 5) етап послідовної екологізації (2013–2020 роки); 6) сучасний етап (2021–2027 роки). Сучасний етап розвитку агропротекційного законодавства ЄС характеризується такими рисами як: перехід від обов'язковості заходів до обов'язковості результатів; збереження методології двох стовпів САП; посилення екологічних пріоритетів; збереження соціальних орієнтирів. Аналіз ретроспективи та сучасного стану законодавчого забезпечення підтримки сільського господарства в ЄС виявляє три основні тенденції розвитку такого законодавства: децентралізація, екологізація та збереження малого фермерства.

Вивчення сучасного агропротекційного законодавства України крізь призму одержаних нами висновків дозволять визначити співвідношення методологічних основ державної підтримки аграріїв в ЄС та Україні. Це важливий науково-практичний фундамент для розробки якісної концепції реформування вітчизняного законодавства. Саме тому дослідження цих питань стане предметом наших подальших наукових розвідок.

Ключові слова: державна підтримка, сільське господарство, екологізація, охорона навколишнього природного середовища, фермер, децентралізація, аграрна політика, спільна аграрна політика (САП), аграрні правовідносини, земельні правовідносини.

Hryhorieva K.A. State support of agriculture in the EU: establishment, trends, legal problems.

The article examines the legal issues of providing state support to agriculture in the European Union. State support for agriculture is not a frozen, conservative category – its evolution is subject to the main trends in the development of the legal system, the emergence of new threats and the birth of new social needs. Another reform of the European common agricultural policy (CAP) and its agricultural protection component for the period 2021–2027 calls for an urgent need to study the proposed changes in the context of the general evolution of EU legislation on state support for farmers. Understanding the main vectors of such evolution is an important methodological basis for the qualitative development of the concept of reforming domestic agricultural protection legislation. The traced evolution of the agricultural protection legislation of the European Union demonstrates its passing through several successive stages: 1) the stage of emergence and formation (60s-80s of the 20th century);

¹ Дослідження здійснене у рамках виконання наукового проєкту (реєстраційний номер № 226/0062) відповідно до договору із Національним фондом досліджень України, за сприяння Кембриджського університету (Велика Британія).

2) the beginning of a major reorientation of EU agricultural policy (1992–1998); 3) the stage of the emergence of the second pillar of SAP (1999–2002); 4) the stage of the final transition to the format of direct payments (2003–2012); 5) stage of successive greening (2013–2020); 6) modern stage (2021–2027 years). The current stage of development of EU agricultural protection legislation is characterized by such features as: transition from mandatory measures to mandatory results; preserving the methodology of the two pillars of SAP; strengthening of environmental priorities; preservation of social landmarks. An analysis of the retrospective and current state of legislative support for agriculture in the EU reveals three main trends in the development of such legislation: decentralization, greening, and preservation of small farming.

The study of modern agro-protection legislation of Ukraine through the prism of our conclusions will allow us to determine the ratio of methodological bases of state support for farmers in the EU and Ukraine. This is an important scientific and practical foundation for the development of a qualitative concept of reforming domestic legislation. That is why the study of these questions will be the subject of our further scientific investigations.

Key words: state support, agriculture, greening, environmental protection, farmer, decentralization, agrarian policy, common agrarian policy (CAP), agrarian legal relations, land legal relations.

Постановка проблеми. В умовах синергетичної дії цілої низки серйозних криз (політичної, економічної, екологічної, соціальної) все частіше мова заходить про актуалізацію державної підтримки сільського господарства. Виступаючи дієвим інструментом аграрної політики, державна підтримка сільського господарства здатна сприяти досягненню вкрай важливих завдань: гарантування продовольчої безпеки, охорона навколишнього природного середовища під час сільськогосподарської діяльності тощо. Вміле використання такого інструменту дозволяє країнам вирішувати цілу низку чутливих проблем. Однак слід усвідомлювати, що державна підтримка сільського господарства не є завмерлою, консервативною категорією – її еволюція підкорена основним тенденціям розвитку системи права, появі нових загроз та народженню нових суспільних потреб. Яскраво ця теза ілюструється на прикладі агропротекційного законодавства ЄС, яке періодично переглядається і оновлюється у відповідь на актуальні виклики і завдання. Так, чергове реформування європейської спільної аграрної політики (САП) та її агропротекційної складової на період 2021–2027 років викликає гостру потребу в дослідженні

запроваджених змін у контексті загальної еволюції законодавства ЄС про державну підтримку аграріїв. Розуміння основних векторів такої еволюції є важливим методологічним підґрунтям для якісної розробки концепції реформування вітчизняного агропротекційного законодавства.

Аналіз сучасного стану досліджень. Варто погодитися із тим, що вітчизняні вчені приділяють багато уваги порівняльно-правовим дослідженням у царині надання державної підтримки сільському господарству в ЄС. Окремі питання були висвітлені в публікаціях Н.О. Багай, О.В. Гафурової, А.В. Духневича, В.М. Єрмоленка, Н.В. Карпінської, Т.О. Коваленко, Г.С. Корнієнко, П.Ф. Кулинича, Т.В. Курман, В.В. Носіка, С.І. Марченко, С.І. Сиволицької, В.Ю. Уркевича, П.Ю. Шведенка та інших. При цьому окреслена наукова проблема не є вирішеною чи вичерпаною.

По-перше, у вітчизняній доктрині бракує чітко структурованого дослідження розвитку агропротекційного законодавства ЄС. Здебільшого вчені обмежуються описом окремих правових механізмів, що застосовуються в деяких країнах, та пропонують перейняти відповідний досвід. Однак таке бачення є дуже спрощеним, оскільки зазвичай не враховує загального контексту агропротекційного законодавства ЄС, ігнорує історичний період розвитку САП, коли було прийнято той чи інший агропротекційний механізм у національному законодавстві.

По-друге, нещодавно оновлена нормативна основа спільної аграрної політики ЄС на період 2021–2027 років вимагає свого ретельного аналізу. У зв'язку з цим наразі вкрай актуальним є вивчення основних особливостей становлення агропротекційного законодавства ЄС, виявлення його сучасних рис та головних тенденцій розвитку. Отримані результати можуть лягти в основу опрацювання методології назрілого реформування агропротекційного законодавства України.

У зв'язку з цим **метою** даної статті є виявлення особливостей становлення законодавства ЄС про державну підтримку сільського господарства, визначення характерних рис та головних тенденцій розвитку такого агропротекційного законодавства на сучасному етапі його еволюції.

Виклад основного матеріалу. Взагалі, слід почати з того, що за загальним правилом, державна допомога на території країн – членів ЄС прямо заборонена. Відповідно до ст. 107 Договору про функціонування ЄС (Treaty on the Functioning of the European Union) «будь-яка допомога, надана державою-членом або через державні ресурси, яка спотворює або загрожує спотворити конкуренцію шляхом надання переваги певному сектору промисловості чи ви-

робництву певних товарів, зокрема, якщо вона впливає на торгівлю між державами-членами, вважається несумісною зі спільним ринком» [1]. Однак при цьому існують такі види державної підтримки, які дозволені та відповідають єдиному ринку. До таких легалізованих видів державної підтримки відноситься підтримка аграрного сектору, який завжди був під особливим режимом [2]. Метою державної допомоги сільському господарству є компенсація провалів ринку та надання підтримки в конкретних проблемних ситуаціях, з якими стикається аграрний сектор [3]. За статистику, незважаючи на важливість виробництва продуктів харчування, доходи фермерів приблизно на 40% нижчі, ніж доходи, отримані в інших сферах діяльності, що зумовлено залежністю сільського господарства від погодно-кліматичних умов [4].

Через складну структуру наддержавного об'єднання ЄС не дивно, що законодавче забезпечення державної підтримки сільського господарства теж не є простим. Це зумовлено потребами, з одного боку, уніфікувати підходи до підтримки аграріїв у межах Союзу, а з іншого – зберегти локальне бачення найбільш критичних проблем та найбільш ефективних нормативних рішень. Ці протилежні потреби поєднані та узгоджені в рамках Спільної аграрної політики (САП), що реалізується в ЄС уже протягом більше півстоліття. Важливість САП підтверджується, зокрема, тим, що її основи закладені на рівні Договору про функціонування ЄС. У ст. 39 цього конститутивного документу знайшли своє відображення основні цілі САП: «(а) підвищити продуктивність сільського господарства через сприяння технічному прогресові, забезпечення раціонального розвитку сільськогосподарського виробництва та оптимальне використання виробничих чинників, зокрема робочої сили; (б) забезпечити належний рівень життя сільськогосподарської спільноти, зокрема збільшуючи особистий прибуток людей, що працюють у сільському господарстві; (с) стабілізувати ринки; (д) забезпечити доступність постачання; (е) забезпечити те, щоб постачання надходило до споживача за прийнятними цінами». З метою досягнення цих цілей було створено два фонди, які забезпечують єдність та фінансове живлення САП: Європейський сільськогосподарський гарантійний фонд (European Agricultural Guarantee Fund (EAGF)) та Європейський сільськогосподарський фонд розвитку сільської місцевості (European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD)). У цьому інституційному розподілі сховано і важливу ознаку європейської державної підтримки сільського господарства – двовекторність, а саме: підтримка умовно розмежована між виробничими та соціально-екологічними потребами. Крім того, слід розуміти

також, що підтримка організовується на загальносоюзному та національному рівнях. Країни-члени активно користуються цими можливостями та не поспішають відмовлятися від власних програм підтримки. Наприклад, вступивши до ЄС у 2004 року, Польща мала можливість спрямовувати на сільське господарство кошти одразу з двох джерел допомоги – внутрішнього та союзного [5]. Звичайно, це посилює конкурентоспроможність сільського господарства конкретної держави.

Дослідження вітчизняної доктрини дає підстави сумніватися в тому, що учені в обов'язковому порядку враховують еволюційні зміни САП. У зв'язку з цим досить часто можна зустріти опис неактуальних заходів підтримки, нерозуміння контексту їх застосування тощо. Такі випадки можливі через досить складну систему агропротекційного права в ЄС та упущення з поля зору еволюційного руху та невтомної трансформації САП. Проте, на наше переконання, для України вкрай важливо розуміти особливості становлення європейської САП, тенденції її розвитку, характерні прояви на різних етапах. Відповідне узагальнене розуміння логіки розвитку європейської САП подекуди є значно більш корисним, ніж виявлення певних розрізнених механізмів підтримки, виваних із національного законодавства окремих країн. У зв'язку з цим, на нашу думку, визначенню характерних рис сучасної державної підтримки сільського господарства ЄС має обов'язково передувати лаконічна історико-правова ретроспектива, яка дає можливість простежити трансформацію європейської САП та визначити її актуальні ознаки.

1) *Етап виникнення та становлення (60-ті – 80-ті роки ХХ ст).* Післявоєнні роки, що переживали європейські країни в середині ХХ століття, характеризувалися передусім дефіцитом продовольства. Це ознаменувало початкові цілі аграрної політики, які полягали в забезпеченні населення продовольством за доступними цінами та гарантуванні гідного рівня життя селян. Пряма підтримка аграріїв зробила європейські продукти більш економічно привабливими, породжуючи нерівність з продуктами з третіх країн [6]. Основними наслідками цього першого етапу були вражаюче збільшення продуктивності, зростання цін порівняно із світовими і створення великих надлишків [7]. Цей етап має деякі прямі аналогії із тим післявоєнним відновленням, якого потребуватиме Україна. Тому розуміння схожих проблем та умов змушує уважніше придивитися до цього історико-правового досвіду, однак урахувавши не лише позитивні уроки, але й знаючи про негативні наслідки інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

2) Початок великої переорієнтації аграрної політики ЄС (1992–1998 роки). У цей період була проведена реформа МакШеррі, що була зумовлена двома основними вагомими факторами: зростанням цін на енергоносії та збільшенням екологічної стурбованості. Необхідність вирішувати ці дві проблеми, зберігаючи про цьому рівень продовольчої безпеки, втілилася в серйозному перегляді орієнтирів державної підтримки. Зокрема, було здійснено перехід від системи підтримки ринкових цін до системи прямих платежів за одиницю площі чи голову худоби. Регламентом Ради (ЄС) № 1765/92 від 30 червня 1992 р. щодо встановлення системи підтримки для виробників певних сільськогосподарських культур було передбачено запровадження компенсаційних виплат фермерам у вигляді прямих виплат (direct payments), прив'язаних до виробництва певної продукції або до кількості тварин – у вигляді «зв'язаних» прямих виплат (coupled direct payments). На цьому ж етапі починається практика нарахування платежів не лише за землі, задіяні у виробництві, але й за землі непродуктивні. Усі проведені в рамках реформи заходи і зміни вказують на те, що більше тридцяти років тому в ЄС було започатковано процес переформатування державної підтримки сільського господарства, спрямований на боротьбу із перевиробництвом, економію бюджету, стимулювання окремих екологічно дружніх заходів тощо. Однак це було лише початком великої трансформації САП.

3) Етап появи другого стовпа САП (1999–2002 роки). Основною подією цього етапу, звичайно, слід назвати розщеплення державної підтримки сільського господарства на виробничу підтримку та соціально-екологічну (територіально орієнтовану) підтримку. Важливою новелою стало зобов'язання щодо перегляду виконання запланованих програм та аналізу їхніх результатів. Однак такий перегляд швидко обернувся черговим реформуванням.

4) Етап остаточного переходу на формат прямих платежів (2003–2012 роки). Нормативною основою етапу став Регламент Ради (ЄС) № 1782/2003 від 29 вересня 2003 р. щодо встановлення єдиних правил для програм прямої підтримки фермерів у рамках спільної аграрної політики і щодо впровадження певних схем підтримки фермерів. На даному етапі остаточно відмовилися від допомоги, пов'язаної з виробництвом: відтепер допомога набувала вигляду єдиного платежу. Для отримання цієї допомоги вперше були включені екологічні умови, які були обов'язковими та відрізнялися від додаткових платежів за проведення так званих «належних сільськогосподарських практик» [8]. З цього етапу сільськогосподарські субсидії фермерам надаються лише за умови виконання

ряду вимог стосовно захисту навколишнього середовища, якості продуктів харчування і належного утримання худоби. Цей підхід став одним із найважливіших результатів реформи САП в ЄС та отримав назву «cross-compliance» (варіантів перекладу досить багато: «взаємне дотримання зобов'язань», «відповідність вимогам», «взаємна згода», «зустрічні зобов'язання», «екообумовленість», «перехресна відповідність»). Метою підходу cross-compliance є формування багатофункціонального, сталого – економічно, соціально та екологічно збалансованого сільського господарства на всьому європейському просторі. Стимулюючи фермерів реалізувати соціально-екологічні вимоги «в пакеті» з наданням їм підтримки, він забезпечує подвійний вигравш від субсидованих фермерам коштів. З 2005 року виконання вимог cross-compliance стало обов'язковою умовою для сільськогосподарських виробників, які хочуть отримувати прямі субсидії з європейських і національних фондів.

Разом із цим, з'явився інститут контролю та адміністрування прямих платежів. Особливо цікавим стало питання щодо перевірки дотримання екологічних вимог: деякі з них можна контролювати за допомогою дистанційного зондування, тоді як інші вимагають класичного контролю на місці. Держави-члени поклали ці функції на різні національні органи. Наприклад, в Угорщині дистанційний контроль субсидій на основі території здійснює Інститут геодезії, картографії та дистанційного зондування [9].

5) Етап послідовної екологізації (2013–2020 роки). В цей період спостерігається багато важливих тенденцій, які потім – на сучасному етапі – значно посиляться. Мова йде про децентралізаційні процеси (модель управління змінюється, надаючи більше повноважень державам-членам, довіряючи їм реалізацію національної стратегії) та екологізаційні тренди. На цьому етапі було оновлено вимоги за cross-compliance (перехресною відповідністю). З 2013 року, щоб отримати повні виплати в рамках першого стовпа, фермери повинні були дотримуватися перехресної відповідності, яка включала: а) законодавчі вимоги до управління (SMR), що застосовувалися до всіх фермерів незалежно від того, чи отримують вони підтримку в рамках САП; б) належні сільськогосподарські та екологічні умови (GAEC), які застосовувалися лише до фермерів, які отримують підтримку в рамках САП. Фермерам, які порушують законодавство ЄС щодо навколишнього середовища, громадського здоров'я та здоров'я тварин, добробуту тварин або управління земельними ресурсами, зменшувалася допомога ЄС, а також їм загрожували штрафи.

За допомогою перехресної відповідності фермери заохочувалися до дотримання високих

стандартів ЄС щодо охорони здоров'я та добробуту населення, рослин і тварин. Обумовленість державної підтримки виконанням екологічних вимог відіграє важливу роль у тому, щоб європейське сільське господарство стало більш сталим.

У програмному періоді до 2020 року екологічні вектори САП посилюються, зокрема, з 2015 року обов'язковою для застосування державами – членами ЄС стає схема «зелених платежів» (greening). Вона полягає у тому, що 30% суми прямої підтримки сільгоспвиробників спрямовуються суто на заходи, що сприяють захисту клімату і навколишнього середовища, але виходить за рамки перехресної відповідності. Це можуть бути заходи у сфері диверсифікації культур, підтримки постійних пасовищ і створення екологічно орієнтованих територій. Тим не менш, «зелені платежі» було визнано екологічно слабким інструментом, зокрема через необов'язковий, субсидіарний характер.

Незважаючи на заходи, вжиті в ході реформи 2013 року щодо екологізації САП, досягнуті результати жорстко критикуються [10]. Публічні консультації, проведені в середині 2017 року «Модернізація та спрощення САП», продемонстрували, що поточна САП лише частково (57%) вирішує екологічні виклики, і навіть 63% респондентів мали негативну думку про те, як САП діяла в умовах зміни клімату. Інший дуже важливий аспект, який кристалізувався в рамках цієї консультації і який був постійним протягом усіх реформ САП, це вимога зменшити бюрократію. Проведені дослідження спонукали Європейську комісію представити законодавчу пропозицію до парламенту, однак це призвело до тривалих переговорів, які спричинили відкладення реформи САП [11].

б) *Етап сучасний (2021–2027 роки)*. Останній етап є досить амбітним та складним, адже має враховувати важливі новітні обставини, такі як затвердження європейського Green Deal, постпандемічні умови, вплив війни в Україні тощо. Зростання цін у розвинених країнах і дефіцит продовольства у країнах, що розвиваються, зараз є реальністю, яка загрожує економічній стабільності [12].

У зв'язку з цим перегляд умов державної підтримки сільського господарства в ЄС був не просто формальним – він став ґрунтовним реформуванням відповідних відносин. Для проведення таких масштабних змін було прийнято цілий пакет нормативних актів, серед яких слід назвати: Регламент (ЄС) 2021/2116 щодо фінансування, управління та моніторингу САП; Регламент (ЄС) 2021/2115, що встановлює правила щодо підтримки національних стратегічних планів САП та скасовує Регламенти (ЄС) № 1305/2013 і (ЄС) № 1307/2013 і Регламент

(ЄС) 2021/2117, що вносить зміни до Регламентів (ЄС) № 1308/2013 про створення єдиної організації ринків сільськогосподарської продукції; Регламент (ЄС) № 1151/2012 щодо режимів якості сільськогосподарської продукції; Регламент (ЄС) № 251/2014 про географічні зазначення для ароматизованих виноробних продуктів; та Регламент (ЄС) № 228/2013, що встановлює спеціальні заходи в сільськогосподарському секторі на користь найвіддаленіших регіонів ЄС; Регламент (ЄС) 2022/2472 про визнання певних категорій допомоги в сільськогосподарському та лісовому секторах і в сільській місцевості сумісними з внутрішнім ринком із застосуванням статей 107 і 108 Договору про функціонування ЄС.

Під впливом усіх викликів цього періоду державну підтримку в рамках європейської САП можна наразі охарактеризувати деякими **основними рисами**.

По-перше, це *перехід від політики обов'язковості заходів до політики обов'язковості результатів*. На цьому етапі продовжується розширення повноважень держав-членів у сфері побудови власних програм підтримки сільськогосподарських виробників. Зокрема, кожна держава мала розробити власний національний стратегічний план, відповідно до якого вона збирається досягнути передбачених цілей. Такий план не має бути голослівний: кожна держава-член ЄС зобов'язана провести комплексний аналіз для визначення своїх конкретних потреб і оптимальних способів використання коштів для задоволення цих потреб. Кожен національний стратегічний план у рамках САП потребує схвалення Європейської комісії для забезпечення його узгодженості із загальноєвропейськими цілями. Згодом країни повинні подавати звіти про виконання, в яких вони показують прогрес у досягненні цілей, встановлених як показники результатів [13]. Таким чином, країнам надається певний набір обов'язкових та диспозитивних інструментів, з яких кожна держава має зібрати власну найбільш оптимальну агропротекційну політику. Не дивно, що затверджені національні стратегічні плани в різних країнах демонструють значні відмінності між конкретними агропротекційними заходами.

По-друге, це *збереження методології двох стовпів САП*: перший зосереджений на спільній організації сільськогосподарських ринків і прямих виплат аграріям, а другий – на регулюванні розвитку сільської місцевості.

По-третє, *посилення екологічних пріоритетів*. Екологізацію САП не можна назвати новою рисою, але на даному етапі вона є більш інтенсивною, оскільки були встановлені обов'язкові екологічні вимоги замість додаткових. Це втілюється в обох стовпах: у першому – в посиленні умо-

вах отримання прямої підтримки; і в другому – в агроекологічних та кліматичних заходах. Таким чином, відтепер необхідно дотримуватись умов навколишнього середовища, щоб фермери могли претендувати на основну виплату, а не лише як додаткову винагороду. У цьому сенсі екологічні вимоги будуть діяти у двох напрямках: вимоги обов'язкового дотримання через посилені умови та добровільні вимоги з екорегімами. Останні стають певною мірою псевдообов'язковими, оскільки для збереження поточного рівня допомоги необхідно буде дотримуватись одного з них, оскільки на це буде виділено значну частину бюджету прямої допомоги [14].

По-четверте, *збереження соціальних орієнтирів*, зумовлених особливостями галузі. Аграрний сектор старіє, і це робить зміну поколінь проблемою для сільських територій [15]. Останніми роками в Європі зростає стурбованість щодо залучення молоді до сільського господарства: лише 8,7% власників/керівників сільськогосподарських підприємств у ЄС мають вік до 35 років, 55,3% – мають вік від 35 до 55 років і 36% – старше 55 [16]. Пріоритет ЄС щодо сприяння соціальному залученню, скороченню бідності та економічному розвитку сільських територій є певною компенсацією тих негативних наслідків взятих міжнародних зобов'язань щодо лібералізації світової торгівлі, які деструктивно впливають на сільські райони [17].

Усі перераховані основні риси сучасної європейської САП втілюються у конкретних правових конструкціях. Зокрема, у *рамках першого стовпа формується кілька важливих механізмів*, що даються державам як інструменти для досягнення поставлених перед ними завдань:

а) *прямі платежі*, які полягають у конкретних сумах, що сплачуються усім аграріям за сам факт того, що вони займаються сільськогосподарською діяльністю. Програма підтримки базового доходу для сталого розвитку (BISS) є основною підтримкою ЄС для фермерів. Він забезпечує підтримку доходів для стійкого сільського господарства та має на меті забезпечити можливість заробляти на життя фермерством. Сума, яку отримує фермер, залежить від кількості гектарів в обробітку, що відповідають вимогам програми. Механізм базової підтримки доходу для сталого розвитку (BISS) замінює схему базової виплати (BPS) і схему єдиної виплати площі (SAPS), які застосовувалися згідно з попереднім Регламентом (ЄС) 1307/2013. Основна мета BISS – це підтримка життєздатного доходу фермерів через щорічні незалежні платежі на основі площі. Для фермерів відповідність механізму BISS є ніби пропуском до усієї іншої підтримки, оскільки право на прямі платежі є передумовою для отримання додаткової підтримки перерозподілу доходу для сталого розвитку (CRISS), додат-

кової підтримки доходів для молодих фермерів (CISYF), виплат для малих фермерів (PSF), виплат за «екосхемами» [18].

Право на таку допомогу обумовлено дотриманням низки вимог. По-перше, усі фермери, незалежно від того, чи отримують підтримку САП, чи ні, мають дотримуватись законодавчих вимог щодо управління (SMR). SMR включає правила ЄС щодо громадського здоров'я, здоров'я тварин і рослин, добробуту тварин і навколишнього середовища (Загальне харчове законодавство (Регламент (ЄС) № 178/2002); Директива щодо використання гормонів (Директива Ради 96/22/ЄС); Регламент про засоби захисту рослин (Регламент (ЄС) № 1107/2009); Директива щодо досягнення сталого використання пестицидів (Директива 2009/128/ЄС); Директиви щодо захисту телят, свиней і тварин, які утримуються для сільськогосподарських цілей (Директива Ради 2008/119/ЄС, Директива Ради 2008/120/ЄС, Директива Ради 98/58/ЄС); Директива, що встановлює основу для дій Співтовариства у сфері водної політики (Директива 2000/60/ЄС); Директива щодо використання нітратів (Директива Ради 91/676/ЄЕС); Директива про збереження диких птахів (Директива 2009/147/ЄС); Директива про збереження природних середовищ існування та дикої фауни та флори (Директива Ради 92/43/ЄЕС).

По-друге, на додаток до законодавчих вимог до управління, фермери, які отримують підтримку САП, повинні дотримуватись стандартів ЄС щодо належних сільськогосподарських та екологічних практик (GAEC). Ці стандарти призначені для: підтримання стабільної площі постійних пасовищ; охорони боліт і торфовищ; підтримання органічної речовини та структури ґрунту шляхом заборони спалювання стерні; захисту води від забруднення шляхом встановлення захисних смуг уздовж водотоків; запобігання ерозії ґрунту за допомогою відповідних практик; захисту ґрунту шляхом визначення правил мінімального ґрунтового покриву; збереження потенціалу ґрунту за допомогою сівозміни; підтримання непродуктивних територій та особливостей ландшафту, а також забезпечення збереження особливостей ландшафту шляхом, наприклад, заборони вирізання живоплотів та дерев у період розмноження та вирощування птахів; захисту екологічно чутливих постійних пасовищ на ділянках Natura 2000 [19].

При цьому сільське господарство є ризиковою діяльністю. Саме тому існує виключна концепція форс-мажорних обставин, яка дозволяє фермерам не втрачати підтримку САП, навіть якщо вони не змогли виконати всі вимоги через виняткові неконтрольовані та непередбачувані події (наприклад, сильні посухи чи повені). Застосування цієї концепції вирішується держа-

вами-членами на основі відповідних доказів та вимог аграрного законодавства ЄС. Оскільки це є винятком із суворого дотримання зобов'язань, пов'язаних із виплатами САП, це рішення зазвичай застосовується обмежено, розглядається кожен конкретний випадок [20];

б) *додаткова допомога для перерозподілу доходу*. Майже дві третини діючих сільськогосподарських виробників у ЄС вважаються дрібними. Вони відіграють вирішальну роль у місцевому виробництві продуктів харчування, розвитку сільської місцевості, підтримці агробіорізноманіття та просуванні культурної спадщини. Незважаючи на це, багато років аграрна політика послідовно підтримувала внутрішньогосподарську інтенсифікацію, спеціалізацію, розширення та механізацію сільськогосподарського виробництва. Ця політика зазвичай виправдувалася аргументами продовольчої безпеки та ефективності сільського господарства [21]. При цьому саме заходи підтримки були ключовим інструментом зменшення кількості дрібних фермерських господарств – вони стали «менш привабливими для спадкоємства та втратили здатність претендувати на соціальні, економічні та екологічні вигоди» [22]. Зараз 80% субсидій САП отримують приблизно 20% (переважно великих) сільськогосподарських виробників. Однак значення дрібного фермерства було усвідомлене. Зважаючи на соціальну, економічну та екологічну важливість малих сільськогосподарських товаровиробників, ЄС відшукує варіанти надання їм недискримінаційної, але відчутної підтримки.

Для цього пропонується до використання такий агропротекційний механізм як CRISS. Він полягає в доплаті за перші гектари фермерам, які мають право на загальну державну підтримку. Він є додатковим інструментом підтримки доходів, який вимагає від держав-членів перерозподілу прямих платежів від великих ферм до дрібних. Мінімальна законодавча вимога для всіх держав-членів полягає в тому, що 10% усіх прямих платежів мають бути виділені CRISS. Ця підтримка надається на гектар і доступна для всіх відповідних малих і середніх ферм, як визначено державою-членом. Сума за гектар встановлюється кожною країною ЄС і не може перевищувати 65% від середньої плати за гектар. Сума доплати на гектар залежить від країни [23]. Хоча схему CRISS уже було включено до попередньої САП, з тих пір вона перетворилася з добровільного заходу в обов'язкову юридичну вимогу;

в) *«екорежими» («екосхеми»)*. Держави-члени повинні створити перелік практик, які є корисними для навколишнього середовища, відповідають принаймні одній із цілей, пов'язаних із навколишнім середовищем і кліматом, але при

цьому виходять за межі обов'язкових SMR та стандартів GAEC. Якщо фермер добровільно виконує такі необов'язкові, але корисні екологічні практики, він отримує право на додаткові заохочувальні платежі. За допомогою «екосхем» підтримуються фермери, які дотримуються методів ведення сільського господарства, що сприяють досягненню екологічних і кліматичних цілей ЄС. Через «екосхеми» ЄС винагороджує фермерів за збереження природних ресурсів і надання суспільних благ, які є вигідними для суспільства, але не відображаються на ринкових цінах. Цей новий механізм зосереджується на спільному переліку сфер дій, визначених на рівні ЄС, і може використовуватися для підтримки таких практик, як органічне землеробство, точне землеробство, агролісівництво або вуглецеве землеробство, а також покращення добробуту тварин [24];

г) *допомога конкретним галузям*. Спочатку допомога САП була пов'язана з продуктивністю, однак цей зв'язок поступово було ліквідовано, щоб уникнути надмірного виробництва та забезпечити відповідність сільськогосподарського виробництва потребам ринку. Однак виробництво деяких продуктів потребує спеціальної допомоги з економічних, соціальних чи екологічних причин. Конкретні сектори обираються кожною з держав-членів на основі їхніх конкретних обставин, з обмеженням бюджету від 8 до 10%, який може бути збільшений, якщо будуть виконані певні умови, до 13–15% загальної суми підтримки;

д) *підтримка молодих фермерів*. Країни ЄС повинні виділити суму, що відповідає принаймні 3% їхнього бюджету прямих виплат, на підтримку молодих фермерів. Додаткова підтримка доходів для молодих фермерів (the complementary income support for young farmers – CISYF) є добровільною схемою в рамках прямих виплат, яка забезпечує посилену підтримку доходів молодих фермерів, які розпочинають свою діяльність і мають право на базову підтримку доходів. Підтримка надається у формі щорічної виплати за придатний гектар або річної одноразової суми [25];

е) *платежі для дрібних фермерів*. Понад три чверті фермерських господарств у Європейському Союзі є невеликими – менше 10 гектарів – причому велика кількість має менше п'яти гектарів. Невеликий розмір цих господарств часто збільшує відносний адміністративний тягар звернення за підтримкою доходу. Однак країни ЄС можуть обрати спрощену систему контролю для дрібних фермерів – виплата для малих фермерів (the payment for small farmers – PSF) [26]. Держави-члени можуть надавати одноразову пряму виплату в розмірі до 1250 євро на рік для дрібних фермерських господарств. Однак, якщо

фермер обирає одноразову виплату, він втрачає право на будь-які інші прямі виплати, але не звільняється від контролю дотримання умов надання підтримки.

Другий стовп державної підтримки у рамках САП є, можливо, менш динамічним, однак він об'єднує в собі багато різних важливих напрямів. Відповідно до другого стовпа САП держави-члени повинні розробити багаторічні національні та/або регіональні програми, які стосуються пріоритетів цього напрямку. Участь у таких програмах для фермерів є добровільною, тобто отримуючи підтримку доходів за першим стовпом, фермер не зобов'язаний брати участь у програмах другого стовпа.

У рамках другого стовпа підтримка надається за різними можливими напрямами. Умовно їх можна поділити на виробничі та невиробничі. Виробничі інвестиції безпосередньо пов'язані з сільськогосподарським сектором і спрямовані на покращення інфраструктури різними способами, включаючи адаптацію сільськогосподарських культур до нового сценарію зміни клімату; на перетворення, маркетинг та/або розвиток агропродовольчої продукції; на сприяння конкурентоспроможності; на покращення зручності інфраструктури та диверсифікацію сільського господарства. Щодо невиробничих, то вони мають подвійний аспект, з одного боку, інвестиції в основні послуги, а з іншого, інвестиції пов'язані з управлінням лісами. Сюди також відносяться конкретні заходи для залучення молодих і нових фермерів, започаткування нових сільськогосподарських підприємств, сприяння залученню молоді та жінок до сільськогосподарського сектора. Значна увага в рамках другого стовпа САП приділяється розвитку кооперації, за допомогою якої підтримується просування якості сільськогосподарської продукції, впровадження інновацій, структурування території, заходи, спрямовані на обмін знаннями та поширення інформації.

Як помітно, яскраво виражені екологічні пріоритети в рамках європейської САП мають як перший, так і другий стовпи державної підтримки. У зв'язку з цим окремо передбачається, що держави-члени мають забезпечити, щоб «екоосхеми» (перший стовп) і екологічні, кліматичні та інші зобов'язання з управління (другий стовп) не збігалися. Таким чином, від держав-членів вимагається розробити складні агропротекційні механізми, уникаючи подвійного фінансування [27].

Можливості другого стовпа не такі очевидні, як першого. Напевно тому не усі країни можуть повною мірою скористатися та отримати максимальну віддачу від цих програм. Наприклад, з моменту вступу в ЄС Іспанія отримала значні суми коштів на потреби розвитку власних

сільських районів. Однак через неефективне розпорядження ними на національному рівні та невдалі стратегічні рішення, Іспанія не змогла вирішити свої проблеми депопуляції в сільських регіонах країни. Натомість європейським прикладом успіху є шотландський регіон Хайлендс, який розробив та реалізував ефективну стратегію в середньостроковій та довгостроковій перспективі, що дає дуже хороші результати, оскільки їй вдалося не лише зупинити відтік людей із сільської місцевості, але й стабілізувати соціально-демографічні процеси [28].

Проведений аналіз новітньої реформованої САП в ЄС дозволяє виокремити деякі досить рельєфні **тенденції еволюції державної підтримки**, які мають враховуватися під час побудови вітчизняного агропротекційного законодавства.

Тенденція перша – децентралізація. З одного боку, національні уряди надають нові форми САП, перетворюючи її з жорсткої політики, яка ведеться переважно зверху вниз, на інструмент, за допомогою якого кожна країна ЄС може експериментувати та, в межах обмежень спільних цілей, модифікувати свої пріоритети [29]. З іншого боку, гнучкість може призвести до малоамбітних шляхів впровадження, особливо для екологічних і кліматичних цілей [21]. У цілому ж під впливом останніх змін учені ставлять питання про ренаціоналізацію аграрної політики в ЄС [30].

Тенденція друга – екологізація. Дана тенденція буквально пронизує агропротекційну складову САП, адже вона проявляється одразу в трьох варіантах, а саме: а) дотримання екологічних вимог обумовлює отримання прямих платежів, а також опосередковано й інших видів платежів, оскільки на них має право той фермер, який отримує базову підтримку; б) надання додаткової підтримки за напрямом «екоосхем», тобто фермер заохочується до здійснення екологічних заходів понад обов'язковий мінімум; в) надання програмної еколого орієнтованої підтримки в рамках другого стовпа – розвитку сільських територій.

Незважаючи на те, що деякі вчені оцінюють таку структуру екологізації як ускладнену або недостатню [27], слід все ж визнати поступове, але неухильне посилення екологічної складової САП за допомогою агропротекційних механізмів. При цьому досить багато побоювань виказується щодо недостатності запланованих коштів на досягнення масштабних необхідних агроекологічних змін. В літературі для вирішення цієї проблеми, наприклад, пропонується досить кардинальне правове рішення: включити сільське господарство до Системи торгівлі викидами ЄС (ETS), дозволивши регульованим галузям купувати компенсації в сільськогосподарському сек-

торі, наслідуючи приклади Австралії та інших країн [31].

Однак такі пропозиції, незважаючи на їх зовнішню привабливість, все ж слабо враховують сучасні складні міжнародні реалії, зокрема, в аспекті зростання загроз продовольчій безпеці. Підтвердженням цьому може стати свіжий приклад із агропротекційного законодавства ЄС, коли екологізація легально поступається місцем господарським, економічним потребам. Наприклад, у 2024 році було зроблено виключення із основного агропротекційного правила. Так, щоб отримати підтримку САП, фермери повинні дотримуватися розширеного набору з дев'яти стандартів, корисних для навколишнього середовища та клімату (GAEC). Стандарт GAEC 8 вимагає, серед іншого, виділення мінімальної частки ріллі під непродуктивні території або об'єкти. Останнє зазвичай відноситься до землі, що лежить під паром, а також до таких елементів, як живоплоти або дерева. Господарства з площею менше 10 га ріллі зазвичай звільняються від цього обов'язку. Як виняток, протягом 2024 року Європейська Комісія звільнила усіх фермерів ЄС від цієї вимоги, зберігаючи при цьому за ними право на базову пряму виплату САП. Замість того, щоб залишати землю під паром або непродуктивною на 4% своїх орних земель, фермери ЄС, які вирощують азотфіксуючі культури (такі як сочевиця, горох або фавас) та/або проміжні культури на 7% своїх орних земель, вважатимуться такими, що відповідають вимогам [32]. Таким чином, високі ціни на енергоносії та сировину внаслідок війни в Україні, зростання вартості життя/інфляція, зміна міжнародних торгових потоків і необхідність підтримки України створили подальшу невизначеність і тиск на ринку. За таких умов обов'язок відведення ріллі може мати значний короткостроковий негативний вплив на доходи окремих фермерів [33].

Контрольоване послаблення вимог щодо GAEC для збереження доступу фермерів до державної підтримки доводить силу цього інструменту. З одного боку, він є досить обтяжливим для аграріїв, оскільки високо піднімає планку доступу до підтримки, змушує виконувати різні екологоорієнтовані дії. Для ілюстрації цієї тези варто привести красномовну думку профспілки датських фермерів, яка переконувала у готовності аграріїв цієї країни «жити без субсидій, адже тоді набридливі стандарти перехресної відповідності GAEC стануть неактуальними» [34].

З іншого боку, GAEC є досить ефективним інструментом екологізації, який паралельно виконує і деякі побічні функції. Наприклад, було встановлено суттєві відмінності у ставленні до охорони земель власниками та орендарями. Зокрема, власники схильні більш бережливо ста-

витися до землі та частіше проводити екологічні заходи. При цьому учені довели, що у випадках, коли природоохоронні заходи підтримуються стимулами, заснованими на GAEC, відмінності у підходах до збереження ґрунтів між власниками та орендарями були мінімізовані або усунені. Дослідження довело, що добре продумана система екологічно обумовлених субсидій може компенсувати суттєві відмінності у ставленні власників і орендарів до збереження ґрунтів [35].

Тенденція третя – збереження малого фермерства. Аналізуючи оновлену систему державної підтримки сільського господарства в ЄС, не можна оминати увагою посилену опіку над малими аграріями. При цьому прагнення сформулювати більшу конкретику в даному питанні одразу ж наштовхується на термінологічну невизначеність. Справа у тому, що єдиного поняття малого фермерства законодавство ЄС не містить – кожна держава-член має право самостійно визначити, які сільськогосподарські виробники будуть ідентифікуватися як малі, а значить – матимуть права на спеціальну підтримку. Найчастіше національним законодавством для цих цілей використовуються земельні та доходні цени.

Особлива увага, яка приділяється малим аграріям, є акуратно вивіреним економіко-політичним кроком. Розвиток малого фермерства вкрай важливий для стабілізації соціально-демографічних процесів, для подальшої екологізації сільськогосподарської діяльності, для збереження продовольчого суверенітету. Характерно, що в нинішніх складних умовах ЄС робить ставку на мале фермерство, забезпечуючи цій численній складовій аграрної спільноти спеціальну підтримку. Застосування обов'язкового правового механізму CRISS на практиці означає, що малі фермери отримають трохи більшу суму прямих платежів, ніж великі підприємства. Для того, щоб уникнути звинувачень у дискримінації, економічно це рішення обґрунтовується тим, що дрібні господарства об'єктивно не можуть скористатися ефектом масштабу та підвищувати свою рентабельність за рахунок цього. Саме тому державна підтримка позиціонується як компенсаційна, адже її функція полягає у зрівнянні можливостей великих та малих ферм, а не в наданні невинуватих переваг останнім.

Висновки. Простежена еволюція агропротекційного законодавства ЄС демонструє проходження ним кількох послідовних етапів: 1) етап виникнення та становлення (60-ті – 80-ті роки ХХ ст); 2) початок великої переорієнтації аграрної політики ЄС (1992–1998 роки); 3) етап появи другого стовпа САП (1999–2002 роки); 4) етап остаточного переходу на формат прямих платежів (2003–2012 роки); 5) етап послі-

довної екологізації (2013–2020 роки); 6) сучасний етап (2021–2027 роки). Сучасний етап розвитку агропротекційного законодавства ЄС характеризується такими рисами як: перехід від обов'язковості заходів до обов'язковості результатів; збереження методології двох стовпів САП; посилення екологічних пріоритетів; збереження соціальних орієнтирів. Аналіз ретроспективи та сучасного стану законодавчого забезпечення підтримки сільського господарства в ЄС виявляє три основні тенденції розвитку такого законодавства: децентралізація, екологізація та збереження малого фермерства.

Вивчення сучасного агропротекційного законодавства України крізь призму одержаних нами висновків дозволить визначити співвідношення методологічних основ державної підтримки аграріїв в ЄС та Україні. Це важливий науково-практичний фундамент для розробки якісної концепції реформування вітчизняного законодавства. Саме тому дослідження цих питань стане предметом наших подальших наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12016E%2FTXT&qid=1720123168047> (дата звернення: 01.05.2024 року).
2. Janku M. EU law and state aids in agriculture. *EU agrarian Law*. 2013. Vol. 2.
3. Wieliczko B. State aid in the EU agriculture / 36th International Scientific Conference on Economic and Social Development – «Building Resilient Society». 2018. P. 61–68.
4. Stoican A. Evolution and Change in the Common Agricultural Policy of the European Union. *Innovation and Development in Business Law*. 2021. P. 310–316.
5. Danilowska A. Support for the agricultural investment in Poland – domestic versus CAP. Proceedings of the 2019 International Conference «Economic Science for Rural Development» (Jelgava, LLU ESAF, 9-10 May 2019). № 52. P. 222–230.
6. Ministerio De Agricultura, Pesca Y Alimentación. La nueva Política Agraria Común. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, 1992, p. 13.
7. Cuenca García Eduardo, Navarro Pabsdorf Margarita. Transformaciones y desafíos de la política agraria común. *Boletín económico de ICE, Información Comercial Española*. 2015. Núm. 3060. P. 23.
8. Cejudo García Eugenio, Maroto Martos Juan Carlos. La reforma de la PAC 2003: desacoplamiento, condicionalidad, modulación, desarrollo rural. *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*. 2010. Vol. XIV. Núm. 318.
9. Laszlo I., Csonka B., Bogнар E., Csornai G., Lelkes M., Martinovich L., Winkler P., Tikasz L., Kocsis A., Mikus G. Implementation and control of the Good Agricultural and Environmental Conditions within the CwRS programme in Hungary / Global developments in environmental earth observation from space: edited by Marcal A. 2006. 407 p.
10. Ferraris L. The Role of the Principle of Environmental Integration in Maximising the 'Greening' of the Common Agricultural Policy. *European Law Review*. 2018. Vol. 43. P. 410–423.
11. Pilar Talavera Cordero. La nueva política agraria común: avanzando hacia Una Unión Europea más verde. *Actualidad Jurídica Ambiental*. Sección "Artículos doctrinales". 2023. № 139.
12. Feás Costilla Enrique, Steinberg Federico. Efectos económicos y geopolíticos de la invasión de Ucrania. *Análisis del Real Instituto Elcano (ARI)*. 2022. Núm. 35.
13. Regulation (EU) 2021/2116 of the European Parliament and of the Council of 2 December 2021 on the financing, management and monitoring of the common agricultural policy and repealing Regulation (EU) № 1306/2013. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32021R2116&qid=1720185598472> (дата звернення: 01.05.2024 року).
14. Servicio De Ayudas A Las Rentas Y Sigc. La reforma más verde. *Cuaderno de campo*. 2022. Núm. 67. P. 4.
15. Guerrero Ginel José Emilio, Lara Vélez Pablo. El relevo generacional y su importancia para el desarrollo de los territorios rurales. *Mediterráneo Económico*. 2022. Núm. 35. P. 219.
16. Eurostat, Encuesta sobre la Estructura de las Explotaciones Agrarias (EEA), 2016.
17. Carril Vazquez Xose Manuel. Impact of the European agricultural policy on rural employment. *Revista general del derecho del trabajo y de la seguridad social*. 2016. Issue 42. P. 39–69.
18. The basic income support for sustainability (BISS). URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/biss_en (дата звернення: 01.05.2024 року)
19. Conditionality. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/conditionality_en (дата звернення: 01.05.2024 року).

20. Commission clarifies support for farmers in case of exceptional weather events. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_24_2981 (дата звернення: 01.05.2024 року).
21. Alessandrini M., Alblas E., Batten L., Bothé S. Smallholder farms in the sustainable food transition: A critical examination of the new Common Agricultural Policy. *RECIEL*. 2024. Vol. 33. Issue 1. P. 124–135.
22. Tisenkopfs T., Adamsone-Fiskovica A., Kilis E., Šūmane S., Grivins M., Pinto-Correia T., Bjørkhaug H. Territorial fitting of small farms in Europe. *Global Food Security*. 2020. Vol. 26.
23. The redistributive payment. URL: https://wayback.archive-it.org/12090/20230906100220/https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/additional-schemes/redistributive-payment_en (дата звернення: 01.05.2024 року).
24. Eco-schemes. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/eco-schemes_en (дата звернення: 01.05.2024 року).
25. Young farmers. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/young-farmers_en (дата звернення: 01.05.2024 року).
26. Payments for small farmers. URL: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/income-support/additional-schemes/payments-small-farmers_en (дата звернення: 01.05.2024 року).
27. Heyl K., Döring T., Garske B., Stubenrauch J., Ekardt F. The Common Agricultural Policy beyond 2020: A critical review in light of global environmental goals. *Review of European, Comparative & International Environmental Law*. 2021. Vol. 30. Issue 1. P. 95–106.
28. Jiménez G.A. La despoblación: una cuestión de Estado. *Revista Jurídica de Castilla y León*, 2020. Núm. 52. P. 31–71.
29. Henke R., Benos T., De Filippis F., Giua M., Pierangeli F., Pupo D'Andrea Maria Rosaria. The New Common Agricultural Policy: How do Member States Respond to Flexibility? *Journal of Common Market Studies*. 2018. Vol. 56. Issue 2. P. 403–419.
30. Ferraris L. The 2021–2027 EU Rural Development Policy: A New Paradigm of Shared Management? *European law review*. 2019. Vol. 6. P. 855–872.
31. Verschuuren J. Towards an EU regulatory framework for climate-smart agriculture: the example of soil carbon sequestration. *Transnational Environmental Law*. 2018. Vol. 7. Issue 2. P. 301–322.
32. Commission proposes to allow EU farmers to derogate for one year from certain agricultural rules. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_24_582 (дата звернення: 01.05.2024 року).
33. European farmers exempted from rules on land lying fallow. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_24_781 (дата звернення: 01.05.2024 року).
34. Matthews A. How to interpret cross-compliance. 2014. URL: <http://capreform.eu/how-to-interpret-cross-compliance/> (дата звернення: 01.05.2024 року).
35. Sklenicka P., Molnarova K.J., Salek M., Simova P., Vlasak J., Sekac P., Janovska V. Owner or tenant: Who adopts better soil conservation practices? *Land use policy*. 2015. Vol. 47. P. 253–261.